

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI QO'SHMA SO'ZLARNING YASALISHIDA O'XSHASH VA FARQLI TOMONLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14163695>

Maxmudova Dildora Baxtiyor qizi

"University of Business and Science"

oliygohi ingliz tili o'qituvchisi

(99 933 01 82)

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi qo'shma so'zlarning yasalishidagi o'xshash va farqli jihatlarini muhokama qilindi va misollar bilan ochib berildi. Bundan tashqari ingliz tilidagi qo'shma so'zlarning turlari: endosentrik, ekzosentrik, kopulativ, appozitivlar haqida ma'lumotlar berildi.

Kalit so'zlar

Endosentrik, ekzosentrik, kopulativ, appozitiv qo'shma so'zlar.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE FORMATION OF COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

In this article, the similarities and differences in the formation of compound words in English and Uzbek were discussed and revealed with examples. In addition, information was given about the types of compound words in English: endocentric, exocentric, copulative, appositive.

Key words

Endocentric, exocentric, copulative, appositive compound words.

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ОБРАЗОВАНИИ СЛОЖНЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.

Аннотация

В данной статье были рассмотрены и показаны на примерах сходства и различия в образовании сложных слов в английском и узбекском языках. Кроме того, дана информация о типах сложных слов в английском языке: эндоцентрическом, экзоцентрическом, копулятивном, аппозитивном.

Ключевые слова

эндоцентрические, экзоцентрические, копулятивные, аппозитивные сложные слова.

Kirish

Qo'shma so'zlar va ularning o'rganilishi tarixi mavzusi bo'yicha biz tanishgan adabiyotlardan ma'lum bo'ldiki, qo'shma so'zlar o'zbek va ingliz tillarida tilshunoslar tomonidan keng o'rganilgan. O'z o'rnida aytish joizki, qo'shma so'zlar ikkala tilda ham keng o'rganilgan, ayniqsa ingliz tili mutaxassislari qo'shma so'zlarni klassifikatsiyasi va differentsiyasi, ya'ni ularni guruhlarga bo'linish imkonlari va o'zaro farqli tomonlarini ajratib o'rganilishiga jiddiy e'tibor qaratishgan. Bu borada nemis va rus tilshunoslarining ahamiyatga loyiq ishlarini ham ta'kidlab o'tish lozim.

Muxokama va natijalar

Ma'lumki qo'shma so'zlar har tilda turli xil o'rganilib kelinadi. Bu fikrni uzoqqa ketib o'tirmasdan bizga yaqindan tanish bo'lgan o'zbek, rus, nemis va ingliz tillarida ko'rish mumkin. O'zbek tilida ham ingliz tilida ham qo'shma so'zlarning o'ziga xos o'rganilishi bor va ularning o'rtasida turli xil o'xshashliklar va farqlar mavjud. Aytish kerakki, o'zbek tilida qo'shma so'zlarning turlari mavjud emas, lekin ingliz tilida ular 4ta turga bo'linadi.

1. Endosentrik
2. Ekzosentrik
3. Kopulativ
4. Appozitiv

Endosentrik qo'shma so'zlarga juda ham ko'plab misollar keltirishimiz mumkin. Masalan, superman, fishnet, mainland, caveman, skyscraper, eyeglasses, stepson, stonewall, stockroom, bluebird, taskmaster, shoemaker, teaspoon, sunlit, snowbird, fishhook, shipskin, tigerskin, fishbowl, tablespoon, airman va boshqalar. Yuqorida qayd etilgan misollarda birinchi component ikkinchisini va ikkinchi component esa birinchisini aniqlab kelgan.

Ekzosentrik qo'shma so'zlar ingliz tilida kam uchrasa ham nutqda qo'llaniladi. Bunday qo'shma so'zlardan anglashilayotgan narsa va hodisa so'z ma'nosi bilan juz'iy bog'liq bo'lsada aynan shu so'zlar anglatgan ma'nolarga uzviy aloqasi bo'lmaydi. Bu ta'rif hech qanday e'tirozlarsiz ikkala o'zbek va ingliz tillaridagi attributiv qo'shma so'zlar uchun umumiy deb olinishi mumkin, chunki ular orasidagi o'xshashlikni anglash qiyin emas. Misol uchun, ingliz tilidagi "egghead" qo'shma so'zini olsak, u "tuxum shaklidagi bosh" ni emas, balki umuman boshqa

ma'noni ya'ni "judayam zehni o'tkir shaxs"ni ifodalab kelmoqda. Yoki "longlegs" so'ziga murojaat qiladigan bo'lsak, u "uzun oyoqli" odamni emas, balki "kriket o'yinida to'p oshiruvchining orqa tomonida turadigan o'yinchi" ma'nosini ochib bergan. Shu o'rinda o'zbek tiliga

keladigan bo'lsak, bunday misollarni ko'p uchratishimiz mumkin. Fikrimning isboti sifatida "xumkalla" so'ziga izoh bersak. Bu yerda kallasi xumga o'xshagan odamni va albatta, asosan "miyasi yo'q, kallavaram, qovoqbosh ya'ni esi pastroq odamni tushunamiz. Yoki bo'lmasam "qovoqbosh" so'ziga ta'rif bersak, lug'at tarkibiga kiritilmagan bo'lsa ham kundalik nutqimizda ko'p qo'llaymiz, qaysi ma'nodaki "boshining o'rnida xuddi qovoq turgandek, miyasi ishlamaydigan, bo'm bo'sh kishi" sifatida.

O'zbek tilida kompozitsiya usuli bilan qo'shma otlar hosil qilinadi: toshko'mir, tuyaqush, karnaygul, oybolta, sadarayhon, ko'kqarg'a, qoraqurt, mingoyoq, lar ham hosil bo'ladi.

Ingliz tilida qo'shma otlar asosan otli iboralardan tashkil topadi. Ular sifatlar va otlar tomonidan aniqlanib kelinadi. Masalan, 'science fiction' so'ziga 'writer' so'zini qo'shsak, murakkab qo'shma so'z hosil bo'ladi. Lekin shu yerda ikkala til o'rtasida muammoli, izoh talab masala paydo bo'ladi, chunki yuqoridagi misol ingliz tilida murakkab qo'shma so'z hisoblanadi, lekin unga o'zbek tilida so'z birikmasi sifatida qaraladi. Asosan o'zbek tilida qo'shma so'zlar ikki yoki uchta komponentdan tashkil topgan bo'ladi, lekin o'zbek tilidan farqli o'laroq ingliz tilida murakkab qo'shma so'z turi mavjud, ammo o'zbek tilida bu masala hali ham tilshunoslarimizning va bizning chuqur izlanish va o'rganishimizni kutayotgan katta ishlardan biridir.

Shu o'rinda inglizlar qo'shma otlari ham turlarga ajratganlar:

1. Muvozanatlashgan yoki qolipga tushgan qo'shma otlar. Ular ikkita qisqa bo'g'inli otdan tashkil topib, tilda uzoq vaqtdan beri qo'llanilishda bo'lgan qo'shma otlar hisoblanadi, housewife, lawsuit, wallpaper, basketball kabilar.

2. Chiziqcha bilan yoziladigan qo'shma otlar. Bunda ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan qo'shma otlar chiziqcha orqali ajratib yoziladi. Ular o'z ichiga affikslarni, artikl, predlog, va bog'lovchilarni ham olishi mumkin. Masalan, house-build(er), single-mind(ed)(ness), rent-a-cop, mother-of-pearl va b.

3. Ajratib yoziladigan qo'shma otlar. Ular odatdagidan uzunroq so'zlar hisoblanadi, jumladan distance learning, lawn tennis, player piano kabi.

O'zbek tilida qo'shma so'zlarning so'z birikmasidan(aniqrog'i sifatlovchi birikmalardan) farqlab olish qo'shma otlarni so'z birikmasidan farqlab olishga nisbatan ancha qiyinroq. Predmet belgisi sodda, qo'shma sifatlardan tashqari, sifatlovchi birikmalar vositasida ham ifodalanadi. Bu hol qo'shma sifatlardan bilan sifatlovchi birikmalarni farqlashda ma'lum qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra uch turga bo'linadi: sodda, qo'shma va juft.

Sodda sifatlarning shakli bir o'zakli yoki bir negizli yakka so'zlardan tashkil topadi. Bunda ular yakka o'zakdan iborat bo'ladi: a) oq, qora, yaxshi, yomon, zo'r, katta, keng b) biror affiks yordamida yasalgan yasama sifatlardan iborat bo'ladi: bolali, ommaviy, uyatchang, suvsiz kabi.

Qo'shma sifatlardan ikki yoki undan ortiq sifatlarning birikuvidan hosil bo'lgan sifatlardan hisoblanadi. Qo'shma sifatlardan bir bosh urg'u bilan aytilib, bir belgi-xususiyatni ifodalash uchun xizmat qiladi: och sariq, ko'p bolali, qalin qosh kabi.

Qo'shma sifatlardan sostav jihatidan quyidagicha qismlardan iborat bo'ladi:

a) sifat + sifat to'q ko'k, ola qashqa, erka- arzanda, ijtimoiy- siyosiy, madaniy-ma'rifiy kabi ;

b) sifat+ ot: ochiq ko'ngil, yalang oyoq(oyoq yalang), ochko'z, xushfe'l, sofdil, qora qosh kabi;

c) sifat+ ot + sifat yasovchi affiks: ko'k ko'zli, o'tkir zehqli, qizil bayroqli

kabi;

d) ot+ ot: qo'y ko'z, sher yurak, tosh bag'ir, echki soqol, bodom qovoq kabi;

e) ot+ ot+ sifat yasovchi affiks: temir irodali, it fe'lli kabi;

f) ot+ sifatlardan: tinchliksevar, erksevar, ko'zilg'amas, ishyoqmas kabi;

g) ravish+ fe'l: ertapishar, kechpishar, tezoqar kabi;

h) son+ot+sifat yasovchi affiks to'rt bolali, ikki g'ildirakli, uch elementli;

i) ot + affiks+ bor (yo'q) so'zlari bahosi yo'q, tengi yo'q, aqli bor (yigit) va hokazolar.

Juft sifatlardan esa predmetning umumiy bir belgisini ifodalaydi, odadtda ikki sifatlardan teng bog'lanish yo'li bilan yasaladi. Bunday sifatlardan quyidagi yo'llar bilan hosil qilinadi:

1. Bir xildagi ikki sifatlarning takrorlanishidan: yaxshi-yaxshi, baland-baland, katta- katta, past-past va hk;

2. Ma'nodosh ikkita sinonimik sifatlardan: qing'ir-qiyshiq, pishiq-puxta kabilar.

Qo'shma sifatlar bilan sifatlovchi birikmalarni bir-biridan farqlashda faqat ma'noni – predmetlik belgisini bildirishidagina emas, balki formani- grammatik belgini ham asosga olish kerak.

Fe'llardan ham xuddi shu usul orqali qo'shma fe'llar yasaladi. Qo'shma fe'llar komponentlarining qaysi turkumga oidligiga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi:

1. ot+fe'l tipidagi (fe'l bo'lmagan so'z bilan fe'lning birikishidan hosil bo'lgan) qo'shma fe'llar;

2. fe'l+fe'l tipidagi(ikki fe'lning o'zaro birikishidan hosil bo'lgan) qo'shma fe'llar: hurmat qilmoq, sotib olmoq kabi.

Mazkur qo'shma fe'llar qatnashgan misollarga qarang: Turg'un uni begonaday qarshi oldi. (H.N) Chevaringizni uydan chaqirib olishga kuchimiz yetmaydi, o'zingiz ruxsat oberasiz-da opoqingizdan.(H.N)

Ot+fe'l tipidagi qo'shma fe'llarning ko'pgina qismini qilmoq, aylamoq, etmoq yoki bo'lmoq fe'llarining birikishidan hosil bo'lgan bayon qilmoq, kashf etmoq, kasa l bo'lmoq tipidagi birikuvlar tashkil etadi.

Fe'l bo'lmagan so'zning qilmoq, aylamoq, etmoq fe'li bilan birikishidan har vaqt qo'shma fe'l hosil bo'lavermaydi. Bunday birikuvlarda qilmoq, aylamoq, etmoq yoki bo'lmoq fe'llari bog'lama vazifasida qo'llanilishi mumkin. Ular bunday vazifada qo'llanganda qo'shma fe'l hosil qilmaydi. Qiyoslang: o'qituvchi edi- o'qituvchi bo'ladi. Bunda o'qituvchi bo'ladi birikuvi qo'shma fe'l emas, chunki o'qiyuvchi va bo'l sozlarining birikishidan yangi so'z (qo'shma so'z) hosil bo'layotgani yo'q. Tasdiq qildi, tasdiq bo'ldi birikuvlari esa qo'shma fe'l hisoblanadi.

Buni qil va bo'l fe'llarini -la va -lan affikslari bilan almashtirish mumkinligi aniq ko'rsatadi: tasdiq qildi- tasdiqladi, tasdiq bo'ldi-tasdiqlandi.

O'zbek tilida ikki fe'lning o'zaro birikishidan hosil bo'luvchi qo'shma fe'llar u qadar ko'p emas. Ular ham o'z tarkibidagi komponentlari ma'nosidan farqli bo'lgan yangi ma'no ifodalaydi: olib kelmoq, sotib olmoq kabi: Hamma qo'lini yuziga olib borib, omin qildi.(Sh.Sa'dulla.)

Urushdan qochgan askarlardan qurol-yarog' sotib olib, bosqinchilik qilishgacha borib yetiptilar.(I. Sodiqov.)

Chumchuq o'zini opqochib, pIRR etib olg'a uchdi-da, nim qorong'i yo'lakka kirib ketti.(Sh.Sa'dulla.)

Shu ma'noda agar ingliz tilidagi qo'shma fe'llarga izoh beradigan bo'lsak, ular asosan predlog+ fe'l va boshqa tipdagi ko'rinishlarda bo'ladi. Misol uchun:

Predlog+ fe'l- overrate, underline, outrun;

Ravish+ fe'l- downsize, upgrade;

Sifat + fe'l - whitewash, blacklist, foulmouth; Ot + fe'l - browbeat, sidestep, manhandle; Predlog + ot - out-Herod, out-fox.

Ingliz tilida ot+ fe'l tipidagi qo'shma fe'llar kam uchraydi, chunki ot odatda fe'lga vositali to'ldiruvchi sifatida bog'lana olmaydi. Ingliz tilida "bread - bake", "car- drive" tipidagi qo'shma so'z yo'q, lekin shunday bo'lsa ham biz yuvish uchun berilgan yo'riqnomani (handwash) va badiiy adabiyotlardagi qo'shma so'z ham (breastfeed) kabi qo'shma so'zlarga duch kelamiz.

Qo'shma otlarning yana bir xususiyati ularning ikkala komponenti ham urg'u oladi. Hattoki urg'u oladigan qo'shma so'z ajratib yozilsa ham uning har ikkala qismiga ham birdek urg'u tushadi. Masalan, FOOTball; ARMchair;

MAILbox va boshqalar. Ammo istisno tariqasida manKIND so'zini olishimiz mumkin.

O'zbek tilida qo'shma so'zlarning o'rganilishida yakdillik yo'q. Zero ayrim olingan bir til birligining o'zi qo'shma so'z yoki bo'lmasa so'z birikmasi sifatida izohlaniladi.

Masalan, "og'ir oyoq" til birligi o'zbek tilining izohli lug'atida "og'ir oyoq" deb ajratib yozilib, so'z birikmasi sifatida beriladi va shu sahifaning o'zida "og'iroyoq" xomilador ma'nosida qo'shma so'z deb izohlaniladi va bu til birligining ikkinchi qo'shma so'z variantini to'g'riroq deb ma'qullaniladi. Ikkala holatda ham mazkur til birliklarining nima sababdan qo'shib yozilishi yoki nima sababdan ajratib yozilishi va ularning birga yoki ajratib yozilgan holatlarida ma'no jihatdan o'zgarish yoki farqi bor yo'qligiga izoh berilmaydi.

Bizning fikrimizcha, bu va bunga o'xshash masalalar ilmiy jamoatchilik tomonidan kengroq o'rganilishi va mazkur muammolarga oydinlik kiritilishi zarur. O'zbek tilidagi qo'shma so'zlarning o'zaro ma'no mazmuniga qarab muayyan turlarga bo'lib o'rganilish imkoniyatiga kelsak, o'zbek tilida ham ularni G'arbiy Yevropa tillaridagi qo'shma so'zlarning bo'linish xususiyatlarini sezish qiyin emas. Masalan, "temir qoziq" yoki "yog'och qoziq" qo'shma so'zlari ikki komponentdan iborat bo'lib, ularning biri ikkinchisini aniqlab kelayotganligi va shu nuqtai nazardan ularni "atributiv qo'shma so'zlar" turiga ajratish har qanday e'tirozdan holi narsa. Zero, mazkur qo'shma so'zlardagi birinchi aniqlovchi komponent ikkinchi aniqlanmish (asosiy so'z) "qoziq" ning temirdan yoki yog'ochdan ekanligini aniq ko'rsatib turibdi. Shu ma'noda, temir-beton qo'shma so'zini tahlil qiladigan bo'lsak, u kopulativ qo'shma so'z turiga mansubligi va ikkala komponent ham o'z ma'nosiga ega ekanligi ya'ni bir-birini aniqlab kelmayotganligini anglash mumkin. Bu qo'shma so'z komponentlariga "qanday temir?", "Qanday beton yoki

qanaqa temir, qanaqa beton?" deb savol qo'yib bo'lmaydi, chunki ular yaxlit bir tushunchani ya'ni narsani anglatib turibdi va temirdan yasalgan betonni bildiradi.

Xulosa

Murakkab til birliklari bo'lgan qo'shma so'zlar insonlar tomonidan qo'llaniladigan har qanday tabiiy til tarkibida mavjud. Til uning egasi bo'lgan millatning boyligi bo'lsa, undagi til birliklari millatning o'ziga xos mentalitetini, hayot tarzini, urf-odatlarini, an'nalarini, o'ziga xos qarashlarini, tarixiy va diniy voqeliklarini, bir so'z bilan aytganda, milliylik va madaniyatni o'zida aks ettiradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi qo'shma otlar ham bu xususiyatlardan mustasno emas, albatta. Mazkur ikki tildagi qo'shma otlar lug'atlar va badiiy adabiyotlar misolida o'rganildi hamda ushbu izlanish natijasida ma'lum bo'ldiki, o'zbek tilida ingliz tiliga nisbatan qo'shma otlarning miqdori sezilarli darajada ko'pligi aniqlandi. Shuningdek, o'zbek xalqi o'z nutqida qo'shma otlardan ingliz xalqidan ko'ra ko'proq foydalanadi.

Ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham sodda va murakkab tarkibli qo'shma so'zlar mavjud bo'lib, ikki o'zakli qo'shma so'zlar har ikki tilga xos. Lekin murakkab tarkibli ya'ni to'rt va undan ortiq komponentli qo'shma so'z turlari faqat ingliz tiliga xos bo'lib, bunday tarkibli qo'shma so'zlar o'zbek tilidagi qo'shma so'zlar orasida kam uchrashligi aniqlandi.

Ba'zi hollarda ingliz va o'zbek tillarida semantik, struktur yoki grammatik xususiyatlari o'zaro o'xshash bo'lgan qo'shma otlar ham uchrab turadi, lekin bular ozchilikni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хожиев А. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – Б. 6.
2. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б.92.
3. Содиков А.А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – Б. 83.
4. Bauer L. The Grammar of Nominal Compounding with Special Reference to Danish, English and French. Odense University Studies in Linguistics. Odense: Odense University Press, 1978. – Pp. 250.
5. Downing P. On the Creation and Use of English Compound Nouns //Language, 1977, Vol.53, No4. – P.310-342.
6. William O'Grady, J. Archibald, M. Aronoff, and J. Rees-Miller, "Contemporary Linguistics: An Introduction". Bedford/St. Martin's, 2001.

7. Arnold I.V. "The English word"- 1986 6. Ginzgurg "A course of modern English lexicology". L.1979